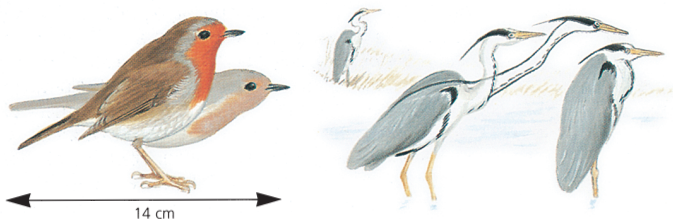

Bevezetés

A szöveg

Könyvünk Európa, Észak-Afrika és a Közel-Kelet területén előforduló összes madárfajt bemutatja családok szerinti csoportosításban. A felölelt földrajzi térség határai a 15. oldal kis térképén láthatók. A fajokról közölt rövid ismertető szöveg olyan azonosító bélyegekre szorítkozik, amelyek a legfontosabbak a terepi határozásnál. Felhívja a figyelmet a nem feltűnő jellegzetességekre, és azokra, amelyek rajzban nem mutathatók be, mint például az ének, a hívóhang, a viselkedés, a repülési mód és az élőhely.

A fajleírások végén megtalálhatók a madár **méretei** cm-ben. A testhossz (H) a csőrhegytől a farok végéig mért távolság. Ám, ha egy madár pihenéskor összehúzza magát, mint például egy behúzott nyakú szürke gém, akkor nem a valós méreteknek megfelelő nagyságban látható. A szárnyfeszítávolság (SZF) elsősorban a tengeri madaraknál és a ragadozóknál szerepel, ott ahol alapvető szerepe van a határozásban.

A hang is fontos lehet egyes fajok azonosításában, sőt néhány fajpárnál, mint például a csilpcsalpfüzike és a fitiszfüzike vagy a cserregő nádiposzáta és az énekes nádiposzáta elkülönítésében döntő jelentőségű.

A madárhangokat két fő csoportra oszthatjuk: az énekekre és a hívóhangokra. Az ének speciális hangadás, amely egy adott fészkelőterület (territórium) birtoklásának hirdetését, ugyanakkor védelmét hivatott biztosítani a faj más egyedeivel szemben. További szerepe a tojó oda-csalogatása a választott territóriumba. Az ének ezért rendszerint messze hangzó, csaknem folyamatos, és főként a költésidőben hallható, bár néhány faj, köztük a vörösbegy és az ökörszem ősszel újra énekel, amint a vedlést befejezte. Néhány madárnál a normális ének mellett egy halkabb, kezdetlegesebb forma, az ún. „alének” is megfigyelhető, amit a fiatal hímek adnak elő. A hívóhangok ugyanakkor az év bármely részében hallhatók, és a fajtársak közötti kapcsolat fenntartására szolgálnak. Riasztó, ingerült, figyelmeztető, hívogató vagy egyszerűen a csapat összetartására szolgáló jelentésük lehet. Mindössze néhány nagyobb madár, például egyes récefajok (*Melanitta* sp.) hallgatagok a költésidőn kívül. A fajleírásokban szótagolva próbáljuk visszaadni a madárhan-

A cserregő nádiposzáta (282. old.) folyamatos „csarr-csarr, csájrak-csájrak” énekét és más madarakat utánozó hangjait a nádas sűrűjéből hallatja.

Az énekes nádiposzáta (282. old.) kiálló ágakon ülve és éjszaka szól. Éneke gyorsabb, változatosabb, más madarak hangját is utánozza.

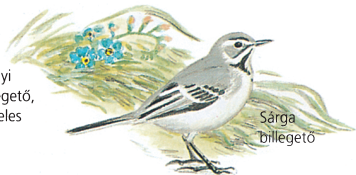

gokat. Ez a módszer természetesen kezdetleges és pontatlanabb a hangkészlet grafikus elemzésére szolgáló szonogramnál, de könnyebben olvasható, és a hangutánzó jelzőkkel együtt jól használható az azonosításnál.

Az élőhely, vagyis az a terület, ahol a vizsgált madár-faj rendszeresen tartózkodik, ahol táplálkozik, pihen vagy fészkel, szintén fontos kulcs egyes fajok elkülönítésében. A réti pityer például füves lápokon él, míg rokona, a hasonló küllemű parti pityer rendszerint a sziklás tengerpartokon. A macskabagoly az erdőket, míg a réti fülesbagoly a nyílt, nedves vagy száraz réteket részesíti előnyben. A barátcinege és a kormosfejű cinege egyaránt erdei élőhelyeken találhatók. A legtöbb madár nagyon is konzervatív fészkelőhelyének megválasztásában, ezért a fajok élőhelyének szűkülése a populáció jelentős állományvesztésével járhat. Így tűnt el a nedves réteket kedvelő haris Ny-Európa nagy részéről, vagy a gyöngybagoly Nagy-Britanniából az öreg istállóépületek, fészkelőhelyek számának csökkenésével. Más fajokat az ember környezetátalakító

Hegyi
billegető,
1. teles

Sárga
billegető

A füstifecske teljes elterjedését mutató térképen látható, hogy a faj egyedei a Szaharától délre telelnek.

tevékenysége serkentett terjeszkedésre, élőhelyváltásra. A kaviczbányászat elterjedése nyomán Európában, így nálunk is jelentősen megnőtt a parti fecske és a kis lile fészkelési lehetősége, és ezzel az állománya.

Egyesek, mint például a holló, ritkán kalandoznak messzire fészkelési területükről, mások viszont elhagyják azt, miután fiataljaik szárnyra kaptak, sőt az is lehet, hogy egészen más élőhelyet népesítenek be. Ilyen például az aranylile, amely lápokon költ, de télen a síksági füves pusztákon, tengerpartokon tartózkodik. A keresztcőrűek és a csonttollú gyakran felcserélik az északi fenyveseket a délebbre fekvő városok parkjaival és kertjeivel. A legszélsőségesebb példa ezekre a mozgásokra egyes fészkelőmadarak évente ismétlődő vonulása Afrika és Európa között, illetve az Európa szirtjein költő alkák és csüllők, amelyek a telet messze kint, a nyílt tengeren töltik.

Egy adott földrajzi régió, például a Kárpát-medence madarai közül nem mindegyik faj van jelen egész éven át. Néhányuk ide vándorol tavasszal, hogy itt költjön, majd

télire ismét dél felé vonul, legtöbbjük Afrikába. Mások ősszel érkeznek északi fészkelőhelyükről, hogy itt töltsék a telet, mert melegebb klímát és kedvezőbb táplálkozási lehetőséget találnak. Ily módon, ha januárban látunk egy kis termetű sólymot, az minden bizonnyal a télire ide érkező kis sólyom, és nem a kék vércse vagy a kabasólyom fiatalja, mert azok csak a nyári hónapokban láthatók, hiszen a telet Afrikában töltik.

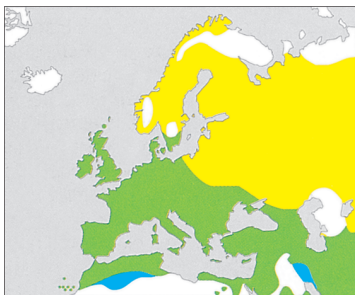
Néhány faj csupán átvonul bizonyos területeken, mint például a sarlós partfutó (144. old.), amely minden ősszel és tavasszal keresztül vonul Európán, de sehol sem fészkel a régióban. Az adott területen átvonuló ritka fajokat két csoportba oszthatjuk. Azokra, amelyek kis számban, de minden évben megjelennek, és azokra (kóborlók), amelyek nem minden évben mutatkoznak, és megjelenésük inkább rendszertelen (ld. 368–375. old.)

Köszönetnyilvánítás

A három szerző 70 évet felölő személyes tapasztalatai mellett, természetesen ez a könyv is korábbi művek szakirodalmi adataira épül. A jelenlegi, átdolgozott szöveg első, az 1970-es évek elején készült változata elsősorban Richard Fitter: *Pocket Guide to British Birds* (1952) úttörő terephatározójára épült, amelyet R. A. Richardson illusztrált. Bár az említett kiadvány H. F. Witherby és munkatársai *The Handbook of British Birds* (1938–43) c. kézikönyvére alapozott, mégis fordulatot jelentett a szakirodalomban, mivel 30 éves terepen végzett megfigyelések eredményeit összegezte. A korábbi brit madártani összefoglaló munkák hosszú sorát lezáró Witherby mű mellett fontos forrás volt az 1936-ban kiadott *Songs of Wild Birds*, E. M. Nicholson és Ludwig Koch munkája.

Térképek

Az összes fészkelő és rendszeresen átvonuló faj leírásához kapcsolódó térképek az adott faj elterjedését és státusát mutatják. A térképek célja, hogy megmutassák a madármegfigyeléssel behatóbban foglalkozók számára a régióban élő faj

körülbelüli elterjedési területét. A térképen a különböző színek és minták jelentése a következő:

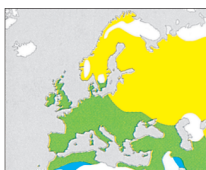
Zöld: fészkelő, és egész évben fészkelőterületén tartózkodik.

Sárga: fészkelő, de csak nyáron van ott, télire elköltözik.

Kék: csupán téli vendég.

Kéken sávozott: a madár előfordul az őszi/tavaszi vonuláskor, de nem költ és nem telel át a területen.

Kék nyíl: egy adott területen átvonuló faj mozgásának főbb irányát mutatja.

Vörös vércse, 108. old. A nálunk fészkelők télen délebbre húzódnak, de az északról érkezők itt telelnek. Hazánkban átlagosan 3000–4000 pár költ.

Fekete rigó, 272. old. A nálunk fészkelők egy része télen délebbre vonul. Európai állományát 31–70 millió párba becsülik.

Fülemüle, 256. old. Vonuló, a telet D-Európában, É-Afrikában tölti. Európai állománya 3–5 millió pár.

Gyémánt rozsfarkú, 262. old. Teljes elterjedési területe a régióon belül található.

Steller-pehelyréce, 74. old. Elterjedési területe a régió határaitól korlátozódik.

Az ilyen kis méretarányú térképek használata számos problémát vet fel. A térképek nem fejezhetik ki, mennyire gyakori az adott madárfaj a területen. A vörös vércse és a fekete rigó az egész ország területén előfordulhat, de az előbbi mindig jóval kisebb számban. A *BTO New Atlas of Breeding Birds in Britain and Ireland* (1993) c. munka nagyobb méretarányú térképei már alkalmasak a gyakoriság szemléltetésére. A kis méretarányú térképek másik hiányossága, hogy összesűríti az adott faj előfordulási területeit. Tudjuk, hogy egy vízmadár, például a búbos vöcsök nem lakja minden részét az adott térképen sárgára színezett területnek, csupán a tavakat, de ilyen részletek érzékeltetésére ezek a térképek nem alkalmasak. Ráadásul egyes fajok váltogatják fészkelőhelyeiket egy adott területen belül is. A feketenyakú vöcsök, amely sekély vizeket kedvel fészkelésre, időszakosan megtelepedhet egy helyen, de ha a víz kiszárad, vagy éppen ellenkezőleg, megemelkedik a vízszint, elköltözik.

A telelő területek bejelölése is sok bizonytalansággal jár. Hogy telel-e egy faj az adott térségben, az függ a tél keménységétől, és számos boggyóval, magvakkal táplálkozó faj esetében pedig a táplálékhiánytól. Tudvalevő, hogy a termésmennyiség évről évre változhat. Így például szokványos teleken ezrével telel a bibic Angliában, részben helyi, részben É-európai populációkból, de az 1985–86-os év kemény télen lehúzódtak D-Európába telelni. A Skandináviában fészkelő fenyőrigó populáció enyhe teleken elidőzik még É-Norvégiában is, de egy kemény kontinentális tél esetén, vagy ha kevés a táplálék, egy sem marad ott.

Mindegyik térkép a teljes elterjedési területet mutatja a régióban, de nem minden térkép ábrázolja az egész régiót. A fülemüle nem él É-Európában, ezért a térkép csak a régió déli részét mutatja. A még kisebb elterjedési területtel bíró fajoknál, mint a gyémánt rozsfarkúnál (balra) vagy a Steller-pehelyrécének (balra lent), a térkép csak azt a földrajzi térséget mutatja, ahol a madár előfordul, de a könnyebb azonosítás végett rendszerint tartalmaz egy könnyen felismerhető földrajzi helyet (Vörös-tenger vagy Skandinávia) is. A ritka madarak, amelyek nem fészkelnek a térségben, nem kaptak térképet.

A térképeken szereplő információk különféle forrásokból származnak. Elsősorban a *Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa* (1977–1994) c. alpműre támaszkodtunk. Könyvünk első kiadásában (1972) felhasználtuk az alábbi műveket: *The Handbook of British Birds* (1938–1944), *Szovjetunió madarai* (G. P. Dementyev, N. A. Gladkov, 1951–1954), *Field Guide to the Birds of Britain and Europe* (Peterson, Mountfort, Hollom, 1954), *Atlas of European Birds* (K. H. Voous, 1960). Az Angol Madártani Szövetség (*British Trust for Ornithology – BTO*) a közelmúltban három atlaszt is készített Nagy-

Britannia és Írország madarairól, kettőt a fészkelőkről (1976–1993) és egyet a telelőkről (1986).

1997-ben jelent meg W. J. M. Hagemeijer és M. J. Blair szerkesztésében Európa fészkelő madarainak atlasza (*The EBCC Atlas of European Breeding Birds*), amelynek összeállításában több magyar szerző is részt vett (Ford.).

A képanyagról

Az ábraanyag elkészítése során figyelmet szenteltünk arra, hogy minden jelentősen eltérő tollruha szerepeljen a táblákon minden fészkelő vagy rendszeresen átvonuló faj esetében. Sok fajnál megtalálható röpkép is, vagy más jellemző viselkedési póz. A legnagyobb rajz minden fajnál költési ruhában mutatja a madarat. A költőruhát a legtöbb esetben tél végétől nyár végéig viselik a madarak. A récék késő ősszel öltik fel nászruhájukat, és már nyár elején átvedlenek a „nyugalmi ruhába”. A tollak csúcsai fokozatosan kopnak, ezért a tollazat idővel kopottá, fakóvá válik. Egy frissen vedlett madár színei sokszor élénkebbek, mint amit a képek mutatnak, vedlés előtt pedig már fakóbbak annál. Néhány madárnál ez a folyamat pontosan fordított. A fenyőpinty tollai például kopás után válnak élénkebbé, mivel a tollszegélyek lekopásával kapja meg a madár költési ruhája igazi színét. Más fajoknál 3 vedlés követi egymást, a harmadik lehet részleges, mint a dankasirálynál, amelynek tél végén alakul ki barna feje, vagy teljes, mint a havasi hófajdnál. A madarak nagy többségénél bemutatunk minden feltűnő és eltérő tollruhát: költésit és télit, hímét és tojóét, fiatal vagy immatúrúst, feltéve ha ezek feltűnően eltérők.

Néhány csoportnál, nevezetesen a partimadaraknál és a sirályoknál, nem ábrázoljuk mindegyik tollruhát. Ezeknek a madaraknak sok átmeneti formájuk van, de többnyire csak kisebb eltérések vannak közöttük. A fiatal (juvenilis – *juv*) tollazat a helytollazatot váltó első tollruha. Minden további tollruha-változatot a felnőttkori tollazat (*ad*) kialakulásáig, immatúrúsnak (*imm*) nével jelölünk. A ragadozómadarak és a sirályok több éven keresztül, több imm fázison át érik el felnőttkori tollazatukat. Sok fajnál a téli tollruha röviddel a költés befejezése után, már nyáron kialakul. Ahol szükséges, bemutatjuk a legfontosabb színváltozatokat és formákat is, amelyek bárhol előfordulhatnak az adott faj populációiban, mint a kakukk, a pajzsoscankó vagy az egerészölyv esetében. Ábrázoltuk a meghatározott földrajzi elterjedéssel bíró alfajokat is. Mellőztük viszont a részleges albinóformák hosszú sorát, a melanisztikus, vagy más rendellenes színváltozatok bemutatását.

Az egyes fajok fő képei minden táblán méretarányosak egymással, de a melleslegesen ábrázolt színváltozatok, alfajok, ritka fajok, röpképek vagy viselkedési vázlatok kicsinyítettek.

Az ivarra vonatkozó jelek és egyéb rövidítések:

♂ – hím

♀ – tojó

juv – fiatal

imm – immatúrús

nr – nászruha, költőruha

nyr – nyugalmi ruha

Az alfajok leírása apróbetűs, és összegzi az elterjedési területet, valamint az egyéb adatokat. Az alfaj értelmezését ld. a 16. oldalon.

Család vagy csoport, amelybe az oldalon ábrázolt fajok tartoznak.

Az adott faj jellemző csapatformája.

Tojó nász- v. költőruhában.

Hím nász- v. költőruhában.

Hím téli tollazatban.

A faj magyar neve.
A nagybetűs felírat a faj neve.

Tipikus viselkedések és határozási szempontok.

Röpkép az alak, a szárny és a farok szemléltetésére.

1. év, 2. év stb. tollazata, ha az eltér a juvenilitól (nagy testű madaraknál akár 4 év is eltelik az adult tollazat kialakulásáig).

Őszi ruha azoknál a fajoknál, amelyeknek átmeneti tollazatuk van a költő- és a téli ruha között.

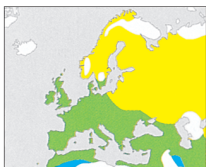
Az alfaj neve, ha egy-nél több kerül bemutatóra.

Az alfajt és a pontos azonosításhoz szükséges, speciális elkülönítő bélyegeket, mint például a fejformát és -mintázatot sok helyen a bal oldalon látható képek szemléltetik.

Magyarország madarai

Európa madarai közül a Magyarországon is előforduló fajok faunisztikai státusát, gyakoriságát, évszakos jelenlétét betűkkel jelöltük a fajleírások végén. A fészkelő fajoknál négy kategóriából álló jelrendszer utal a faj gyakoriságára.

- F** fészkelő madár
- elterjedt fészkelő
- helyenként gyakori fészkelő
- ritka fészkelő
- ⊕ kipusztult, mint fészkelő

- Á** átvonuló madár (évente rendszeresen átvonul, de nem fészkel nálunk)
- T** téli vendég (rendszeresen telel hazánk területén)
- rV** ritka vendég (egyedei rendszertelenül mutatkoznak nálunk)
- K** kóborló (az eddigi vagy az utóbbi 10 évre eső hazai megfigyelések száma 50 alatti)

Természetesen egy adott faj különböző populációi más-más státusban is előfordulhatnak a területen. A búbis például elterjedt fészkelő madarunk, ugyanakkor jelentősek az átvonuló populációi is. A könyvben a részletek mellőzésével, csak az egyik, a legjellemzőbb kategóriát tüntetjük fel.

A madarak rendszerezése

A biológia tudománya az állatokat rokonsági és fejlődéstörténeti kapcsolataik alapján különböző csoportokba osztja, rendszerezi. A rendszertani csoportok egyik legmagasabb szintje a törzs, az azt követő egységek az osztályok, rendek, családok (-idae végződéssel), alcsaládok (-inae végződéssel), nemek, más szóval nemzetségek (genus), majd az alapegység, a faj (species – sp.). A fajon belül is lehetnek jellegzetes eltérések, amelyek főként az eltérő környezet, földrajzi elterjedés miatt alakulnak ki. A fajon belüli különbségeket az alfaj (subspecies – ssp.) kategóriája fejezi ki. A madarak az emlősökkel, hüllőkkel, kétélűekkel és halakkal együtt a gerincesek törzsébe (*Vertebrata*) tartoznak, azon belül pedig a madarak osztályába (*Aves*). Az osztályon belül, csak a ma élő madarakat véve alapul, 27 rendet különböztetünk meg, ezek mintegy 9500 fajt foglalnak össze. Még ma is, szinte minden évben fedeznek fel, és írnak le új madárfajokat. A madarak rendszerezésével, az egyes fajok jellegzetességeinek vizsgálatával a biológia tudományán belül az ornitológia foglalkozik.

A legtöbb fajt számláló, legnépesebb rend a verébalakúak, más néven énekesek (*Passeriformes*) rendje. Az énekesmadarak közé tartozik a 154 madárcsalád mintegy harmada, az ismert madárfajoknak több mint a fele. Ezek valamennyien szárazföldiek, alakban, formában, színben igen változatosak, de általánosan jellemző rájuk, hogy ügyesen kapaszkodnak, ülnek a faágakon, és fejlett a hangadó szervük (alsó gégefő), számos közülük szépen, dallamosan énekel.

Könyvünkben a fajok rendszerezése, csoportosítása a családok szerint történik. A régió madarai 74 családot képviselnek. A címszavak előtt fekete kör jelzi, ha új család ismertetésére, bemutatására kerül sor.

A családok sorrendjének összeállításakor K. H. Voous rendszerét vettük alapul, amely *List of Recent Holarctic Bird Species* címmel az *Ibis*-ben jelent meg (Vol. 115 – 1973, Vol. 119 – 1977).

Madárnevek

A fajok, rendszertani csoportok tudományos, latin neve a tudomány nemzetközi nyelvének része, ismeretük megkönnyíti a kommunikációt a világ bármely nyelvét beszélő kutatók között. A holló név nyilvánvalóan nem mond sokat egy kínainak vagy angolnak, de a *Corvus corax* latin megnevezés mindenki számára egyértelmű. A tudományos név két szóból áll, a nem (genus) nevéből, amely mindig nagybetűvel kezdődik, és az azt követő fajnévből, amely minden esetben kisbetűvel írandó. Alfajok esetében egy harmadik tag is kapcsolódik a névhez. Így módon a vékonycsőrű lumma fajneve *Uria aalge*, északi alfaja *Uria aalge aalge*, míg déli alfaja *Uria aalge albionis*. A tudományos nevek terén is Vooos rendszerét követjük, hacsak a későbbi kutatások nem eredményeztek valahol névváltoztatást. A magyar nevek közül a Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (MME) Nomenclator Bizottsága által javasolt és elfogadott neveket használjuk.

Hogyan fogjunk a madárhatározáshoz?

A madárhatározás alapszabályai és követelményei nagyon egyszerűek. Mindezekelőtt fontos a türelem. Senki sem várhatja el, hogy már kezdő létére az első kiránduláson minden látott madarat felismerjen. A pontos azonosításhoz mindeképpen megfelelő látási viszonyok szükségesek, fontos hogy a madarat ne csak egy villanásra lássuk, hanem hosszasan szemlélhessük.

Másodszor, alapfeltétel a csend és a nyugalom. Biztosan nem sok madarat látunk, ha átcsörtetünk egy erdő aljnövényzetén, vagy az ösvényen haladva folyamatosan beszélgetünk. Egy képzetesebb társ sok segítséget nyújthat az első megfigyeléseken, különösen az énekek és a hangok felismerésében, ha a madár nem látható. Akár van ilyen segítségünk, akár nincs, mindenképpen érdemes bekapcsolódnunk a helyi madártani egyesület tevékenységébe, ahol szervezett programokon fejleszthetjük ornitológiai ismereteinket. A madártani egyesület nyári táborokkal is várja a komoly érdeklődőket.

A sikeres madárhatározás feltétele tehát a türelem, a csendesség, az éles szem, a jó hallás, a madarakat már jól ismerő segítőtárs, és természetesen egy jó terepi madárhatározó.

Bár a közönséges kerti madarak könnyen látóközelbe csálhatók egy megfelelően elhelyezett madáretetővel, a cserkésző madárleshez elengedhetetlen egy jó távcső. A legalkalmasabbak a 7–8-szoros nagyítású berendezések. A nagyítás mellett a távcső fontos minőségi jellemzője a jó fénygyűjtő képesség, a fényerő, amit a tárgylencse átmérője fejez ki. Mértékét általában a nagyítás után bevéssett szám jelzi, például 7x40 vagy 8x50. A kulcsszámot megkapjuk, ha az átmérőt elosztjuk a nagyítással (például 40-ben a 7 mintegy 6-szor van meg), a legkedvezőbb értékek 4–7 közé esnek.

Előnyt jelent a határozásban, ha ismerjük a madár anatómiáját, továbbá a tollruha egyes részeinek nevét. Ehhez nyújt segítséget a túloldalon lévő tábla. Kezdők számára talán nem könnyű megtanulni ezt a sok szakkifejezést, de mindazok számára fontos lehet, akik gyakorlott megfigyelőkké kívánnak válni. Egy észlelt, de pontosan fel nem ismert madár leírása, hogy az alapján biztosan meghatározható legyen, csak ezen szakkifejezések alkalmazásával lehet egyértelmű.

Ha egyszer már megtanultuk a madártest felépítésére vonatkozó topográfiai elnevezéseket, sokkal jobban kiértékelhető beszámolót készíthetünk egy láttott, de nem pontosan azonosított madárról.

A madár külső testrészei

